

Іван Яρμοшик
доктор історичних наук,
доцент, завідувач
кафедри спеціальних історичних
наук та правознавства
Житомирського державного
університету імені Івана Франка

Волинь в працях українських істориків 20-х років XX ст.

Характерною рисою розвитку краєзнавства в XIX – на поч.. XX ст. було те, що дослідження проводились в єдиному просторі від східних до західних кордонів Волинської губернії. Бурхливі події 1917-1920 років розділили дослідників по різні сторони державних кордонів. Встановлення у 1920 році радянської влади на Східній та Південно-Східній Волині, утворення Української радянської влади на Східній та Південно-Східній Волині, утворення Української радянської республіки, викликали піднесення національної свідомості українського народу. Цьому сприяла і політика «українізації» («коренізації»), що проводилась Комуністичною партією України.

Одним з показників процесу: духовно-культурного відродження було звернення до краєзнавства малих регіонів, краєзнавчий рух охопив широкі маси. В Україні проходив процес згуртування краєзнавчих сил. У 1920 році при Всеукраїнській Академії Наук було створено спеціальну комісію, до якої входили видні вчені, серед них і П. А. Тутковський. Комісія підтримувала тісні стосунки з Центральним бюро краєзнавства, що діяло в Москві при Академії Наук. На важливість краєзнавчих досліджень звернули увагу відомі вчені. Так В. П. Семенов-Тянь-Шанський, відмічаючи важливе значення краєзнавства писав, що воно детально вивчає лише один який-небудь визначений край і його можна порівняти з тонкою мозаїкою, географія дивиться в телескоп, краєзнавство – в мікроскоп¹.

В країні почали виходити спеціалізовані періодичні видання. Так у 1923 році в Москві започатковано журнал «Краеведение» (з 1924 р. – «Известия

ЦКК», а з 1930 – «Советское краеведение»). В Україні в 1927 році виходив часопис «Краєзнавство».

В силу історичних умов Східна та Південно-Східна Волинь в цей час не мали крупних науково-дослідницьких, навчальних, культурологічних центрів. Осередками краєзнавчого руху в регіоні тоді були Житомирський інститут народної освіти та Волинський науково-дослідний музей (в Житомирі). Однак багате минуле Волині привертало увагу багатьох як російських і українських істориків так і тих дослідників, які проживали за межами СРСР, на західноукраїнських землях у складі Польщі.

Важливий вплив на розвиток регіональних досліджень в Україні в цей час здійснювало Українське Наукове Товариство (УНТ), яке виникло в Києві іще в 1907 році. Організатором та натхненником дослідної роботи установи був М. С. Грушевський. В складі УНТ активно діяла історична секція, очолювана Михайлом Сергійовичем. До революції вона, в основному, займалась дослідженням загальних проблем історії України, а після 1917 року збільшився акцент на краєзнавство, оскільки склад секції поповнився за рахунок науковців, які проживали в Києві, але мали праці в історії України².

Велике значення у розвитку та популяризації історичних регіональних студій відігравав журнал «Україна», що видавався УНТ у Києві в 1914-1930 роках (з перервами 1915-1916 і 1919-1923), який продовжив наукові традиції «Киевской старины» і був справжнім органом українознавства³. На його сторінках видрукувано низку волинезнавчих матеріалів. Для прикладу стаття Т. Галанта «Житомирський погром 1905 р.» (1925, кн..4), де детально розповідається про єврейський погром в місті 23 квітня 1905 року, коротко викладено історію єврейських погромів в Росії, ставлення до них царської влади.

Зацікавить дослідників і публікація В. Гнатюка «Наукова праця Волині з 1914-1924 рр.» (1926, кн.. 2-3), в якій подано хроніку історико-краєзнавчих студій Волині в той час. Зверну увагу і на статтю Ф. Савченка «Бальзак на

Україні (1847-1850)» (1924, КН. 1-2), яка очевидно є першим дослідженням відвідин нашої землі французьким письменником.

З припиненням діяльності УНТ (1921 р.), його історична секція, що мала значний науковий потенціал і багаті традиції, намагалась продовжити роботу. Новий імпульс для свого розвитку секція одержала в 1924 році після повернення з еміграції М. С. Грушевського та обрання його до ВУАН.

При секції було організовано 4 комісії порайонного розроблення історії України в тому числі й Правобічної та Західної. Частинами секції висловлювалось розуміння, що «історія України єсть сума земель, які сформувалось під впливом географічних, економічних, колонізаційних, комунікаційних, культурних і політичних умов... і впливали на характер і напрям життя. І в інтересах історичної науки важно мати можливо правильне уявлення про життя сих районів»⁴.

Активну участь в діяльності цих порайонних комісій приймав відомий житомирський краєзнавець, в минулому віце-голова «Товариства дослідників Волині», з 1919 року – академік АН України Павло Аполлонович Тутковський. У випущеному комісією Києва та Правобічної України, збірнику «Київ та його околиця в історії і пам'ятках» (1926) помістив статтю «Передісторична природа Києва», а в збірнику комісії Лівобічної України (1927) – статтю «Передісторична природа Чернігівщини» В річнику «Первісне громадянство», що видавався «кабінетом примітивної культури» при секції вміщено його працю «Причини т. зв. наступів азійських варварів на Європу» (вип.. 3, 1927), з якою дослідник перед тим виступив на засідання кабінету.

З культурно-історичною комісією секції співробітничав завідуючий етнографічним відділом Житомирського музею Василь Григорович Кравченко. Одним з напрямів діяльності названої комісії в середині 20-х років було дослідження Прип'ятського Полісся (яке займає й північну Житомирщину) як найбільш «законсервованої частини України». В. Кравченко разом з Грушевською працювали над темою «Огонь – його роль в

економічному і соціальному побуті». Етнографічними дослідженнями цього регіону займалися Л. Шевченко, Ф. Савченко, В. Денисенко та інші. Основним завданням цих робіт було вивчення соціальних проблем давньої історії, намагання на основі аналізу фольклорно-етнографічного матеріалу висвітлити соціальні відносини «передісторичної доби», що слабо представлена писемними пам'ятками. Результати цих пошуків широко обговорювались в комісії, були використані і М. Грушевським при написанні першого тому «Історії української літератури».

На засіданнях комісій «порайонного розроблення історії України» протягом 1926 року заслуховувались повідомлення, де освітлювались певні проблеми минулого Волині. Це оповіді Б. К. Лук омського «Медаль князя Острозького» та В. М. Страшкевича «Трощанський монастир»⁵.

З історичною секцією в цей час тісно пов'язана діяльність археографічної комісії УАН, що сформувалась в 1921 році і продовжила традиції «Тимчасової комісії по розгляду давніх актів» та інших археографічних установ України. Головою комісії був М. С. Грушевський, керівничим проф. О. Ю. Гермейзе. Комісія розширила географію архівних пошуків. Якщо «Тимчасова комісія...» спрацьовувала й друкувала матеріали з архівів Волині та інших регіонів України, то Археографічна комісія УАН активно проводила пошуки документів з минулого України в архівах Москви, Ленінграда, Львова, Варшави, Кракова. Було започатковано видання «Українського археографічного збірника», де поміщались окремі історичні матеріали, «Пам'яток українського письменництва» для літературно-історичних творів, та «Українського архіву» для більш суцільних збірок актового матеріалу.

Перший том «Українського археографічного збірника», що вийшов 1927 році містив цікавий матеріал «Бібіковські обов'язкові інвентарі і селянство в Володимирському повіті на Волині», підготовленою М. І. Корниловичем.

У 1931 році з'явився перший том «Українського архіву» (підготовлений О. Геймайзе), де опубліковано так звану «Код енську книгу» – протоколи

польської воєнно-судової комісії, що розбирала справи гайдамаків, а також інші справи XVIII ст., пов'язані з Житомирщиною та Волинню, знаходиться в 12 км від Житомира).

Остап Геймайзе зачіпає деякі проблеми Волинської минувшини в працях «Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів» (Україна, 1924. – Кн. 1-2. – С. 19-81), а також в рецензіях на праці О. Грушевського Дж. Майсла, на довідник «300 років українського друку».

Активним співробітником археографічної комісії в цей час був О. М. Андріяшев (його праця з історії Волині широко відома волинезнавцями). Він продовжив розробку історії регіонів України, опублікував дослідження з історії Київщини, Переяславщини, Сі вершини. В праці «Нарис колонізації Київської землі до кінця XVI ст.» (Київ та його околиці в історії і паятках. – К., 1926) висвітлені й окремі сторінки минулого Східної Волині. Підготував і окрему доповідь про проблеми Болоховщини: «Хто такі були літописні болоховські князі?» (Україна, 1929. – Травень-червень (34). – С. 166-167).

Історична секція координувала свою роботу з науково-дослідною кафедрою історії України ВУАН (заснована в березні 1924 р.), яку очолював М. Грушевський. На цій кафедрі розпочав наукову діяльність український історик, уродженець м. Старокостянтинова (в Житомирі закінчив другу чоловічу гімназію) Олексій Іванович Баранович, який пройшов тут аспірантуру, захистив промоційну працю «Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. («видрукувана в першому томі збірника «Студії з історії України». – К., 1926) і був зарахований науковим співробітником кафедри⁶. В цей же час О. Баранович опублікував дослідження «З історії заселення Південної Волині (Праці історичної секції Української академії наук. – К., 1925). В названих дослідженнях він на основі документального матеріалу проаналізував соціально-економічний розвиток Південної Волині в епоху пізнього Середньовіччя. Крім того, на засіданнях кафедри виступив з доповідями «Історія Старокостянтинова як типового

панського міста»⁷, «про панське господарство XV в.»⁸, де також основний акцент зробив на аналізі соціально-економічних відносин середньовічного міста.

Як науковий працівник кафедри, Олексій Іванович надалі продовжував працювати над науковою темою «Магнатська верства та її господарство на Волині XVII-XVIII вв.». Результатом цих пошуків з'явилися монографії вченого «Магнатское хозяйство на юге Волыни XVIII в.» – М., 1955 та «Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны) – М., 1959, в яких дослідник підсумував свої багаторічні дослідження в цій галузі, детально розглянув соціальний, господарський розвиток, промисли, торгівлю Волині, на прикладах її Південної частини, хоч аналіз процесів розвитку та зроблені ним висновки актуальні для всіх мікро регіонів.

Після реорганізації історичних установ ВУАН обіймав посаду голови історично-географічної комісії ВУАН⁹, продовжував досліджувати історію Волині. Зокрема на матеріалах регіону в 1933 році працював над підготовкою статті «Розвиток ремісництва в містах України перед селянською революцією 1648 р.», збирав матеріали до теми «Колоніальна політика феодальної Польщі на Україні»¹⁰.

Вчений опублікував і ряд окремих статей, де продовжував соціально-економічні проблеми розвитку Волині. Цікавою є його праця «Пан Тадеуш» Міцкевича (Україна, 1928. – кн.. 4 – С. 34-45), яка є своєрідним історичним коментарем поетичного твору А. Міцкевича. Вчений розглянув соціальний та економічний-розвиток Білорусі та Волині напередодні польського повстання 1831-1832 років, відношення до нього волинського та білоруського населення. Слід назвати ще працю «Упадок города Речи Посполитой» (вопросы истории. – 1947. – № 8), в якій значною мірою використані матеріали волинських міст.

Слід згадати і діяльність академічної комісії для складання історично-географічного словника української землі. Комісію було засновано з самого

початку існування УАН і очолював її в 1920-1936 роках професор Олександр Сергійович Грушевський (1877-1943). Комісія продовжила роботу розпочату В. В. Антоновичем по складанню історично-географічного довідника про населені пункти України. Комісією зібрано значний матеріал з історії сіл Житомирщини та інших регіонів, зберігаються рукописному фонді ЦНБ¹¹.

В науковому доробку О. С. Грушевського є й спеціальні дослідження присвячені історії міст Литовського князівства XIV-XVI ст., серед них і волинських – «Города В. княжества Литовского в XIV-XVI вв.» (К., 1918), «Луцьке міщанство в XVI ст. (Історично-географічний збірник ВУАН. – Т. 1. – С. 1-12); «Питання оборони замків В. кн.. Липновського в хвіст. (Історично-географічний збірник ВУАН Т.2. – С. 1-9); «З економічного життя українських монастирів XVII-XVIII ст. (Україна, 1914. – Кн.. 4. – С. 42-48). Ці дослідження написані з використанням маловідомих архівних джерел, у своїй фактологічній основі зберігають значну наукову цінність.

На початку 30-х років у Всеукраїнській Академії наук розгорнулась боротьба з будь-якими національними проявами, припинили академічні підрозділи, де розроблялось питання «української історії, етнографії, права. Серед них і історична секція. Багатьох істориків затаврували як шкідливі націоналістичні елементи, приховані вороги народу. Так автор цікавої книги «Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р.» (К., 1926), де зібрані матеріали про спогади мандрівників, що відвідали Україну та Росію протягом IX-XVII ст., В. Кордт був охарактеризований «як баласт, що ні до якої наукової роботи не придатний і соціально чужий елемент»¹². Подібні характеристики одержали й інші талановиті дослідники.

Підсумовуючи діяльність УНТ та історичної секції ВУАН і пов'язаних з нею історичних установ, можна сказати, що в їх рамках поряд з загально історичними дослідженнями проводились і конкретні регіональні. І хоч доробок у вивчення волинської історії порівняно невеликий, все ж важливе значення мала орієнтація учених на вивчення волинської історії порівняно невеликий, все ж важливе значення мала орієнтація учених на вивчення

конкретних проблем минулого України та її регіонів, у формуванні національних кадрів істориків, у створенні значної кількості різнотематичних праць, що розширило наукову базу історичного краєзнавства.

Література та джерела:

1. Семенов-Тянь-Шанський В. П. Район и страна. –М., 1928. С. 255.
2. Інститут рукописів ЦНБ ім. Вернадського Ф. 4, спр. 31634, арк.. 29-30.
3. Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна» // Український історик. – 1986. – № 1-2. – С. 5-6.
4. Діяльність історичної секції Всеукраїнської Академії Наук, в році 1926. – К., 1928. – С. 15.
5. Там само. С. 25.
6. Там само. С. 30, 33.
7. Там само. С. 32.
8. Україна, 1929, березень-квітень. – С. 171-172.
9. Інститут рукописів ЦНВ. Ф. Х., спр. 34960, арк.. 5.
10. Там само. Арк. 1
11. Там само. Спр. 1499, арк. 3.
12. Там само. Спр. 1499, арк. 3.